

մինչև երեքհարիւր հասո կ'ըլլայ — ջրին երեսը թողուց, ինքը թռաւ։ Ա՛լ անկէ աւելի ինչ ունէր ընելիք։ Մայրական խնամքն ու հոգը զինքը այն կէտին կը մղէր. ըրաւ, լնացուց։ Մ'նայածը ապա։ Իրեն զաւկներուն կեանքը ապա։

Այն էակին ձեռքն է որ զինքն ալ ամէն վտանգէ ու փորձանքէ ազատեւէն ետքը՝ նոյն կէտը հասուցեր էր։

Հետեւեալն ուրիշ տեղում։

Հ. Յ. Վ. ԻՍԱԿԵՐՏԵՆՑ

Եզիպտացոց գրականութիւնն, առաջնութեամբ ու մեծագործութիւնը։

Եզիպտացոց պէս հին ատեն իմաստութեամբ, արուեստիք և ուսմամբ յառաջագէտ և երևելի ազգ մը պէտք է որ գրականութիւն ունեցած ըլլայ՝ որով և գրքեր՝ իբրև աւանդապահ իրեն գրականութեանը. և արդարեւ գիտենք որ Եզիպտացիք ամենահին ժամանակներէ ի վեր հարուստ մատենադարաններ ունէին։ Դիողոր Սիկիլիացին Ռաֆայէլի Բալզանի թաղարկին գերեզմանը նկարագրելով, անհուն պալատին այլ և այլ մասանցը մէջ կը յիշատակէ նաև սրբազան գրատուն մը ուրուն ճակտին վրայ գրուած էր՝ Բժշկարան հոգոյ։ Թէպէտ և սուտ հանուցաւ Ռաֆայէլի Բալզանի այս շիրիմը և հետեւեալ անանկ հռչակաւոր գրատան մը շինուած ըլլալը, բայց ուրիշ գրատուն մը գտնուեցաւ Ռամէսէսի աւերակացը մէջ, որ երկու աստուածոց պաշտպանութեանը նուիրեալ էր. մէյ մը թոթայ՝ որ Եզիպտացոց ուսմանց և արուեստից աստուածն էր. և երկրորդ՝ Սափրեայ՝ թոթայ հարսին, ուրուն անունը շատ հռչակուած էր իբրև գլխոյ գպրութեանց։

Շատ դժուար է աստղագէտ գիտնալը թէ արդեօք ինչպիսի գրքերէ կը ձևանային այս հաւաքմունքները. բայց

մեր ձեռքը հասած պապիրոսներէն կըրնանք գաղափար մ'առնուլ անոնց հարստութեանը վրայ. աս պապիրոսներուն մեծ մասը աստղագիտական, մոգական և բժշկական գրուածքներ են, կամ հանճարեղաբանութիւններ և նւիրական տօնացոյցներ. մաս մ'ալ գիւցազնական և վիպասանական գրուածքներ, հասարակաց դիպաց կամ առանձնական գործոց նկատմամբ. զոր օրինակ՝ այն գիւցազներգութիւնը, որ Մեծին Հռամէսի քաջութիւնները կը պատմէ, զոր թարգմանած է Պ. տը Ռուֆէ։ Հմուտ հնագիտին այս և ասոր նման ըրած ուրիշ թարգմանութիւններէն յայտնի կ'երևնայ թէ հինք շատ կ'ախորժէին իրենց կրօնքին վարդապետութիւնները վիպասանութեամբ և խրատական առասպելներով սորվեցնել։

Եզիպտացոց պէս զգօն և հանդարտաբարոյ ազգի մը գրականութեան մեծ նիւթը հարկաւ պէտք էր կրօնքն ըլլար. և իրացրնէ կը տեսնենք որ Մէնքերէս (Միկերինոս) մեծ բուրգերը շինող թագաւորներէն մէկը՝ Նուսարիս Նարեհու անունով գիրք մը շաղագրած էր. բայց նոյն թագաւորին ամենէն անուանի գրուածքն է այն զոր եզիպտագէտը Մուշուց անուանեցին, որուն մէջ բովանդակուած էր Եզիպտացոց փիլիսոփայական և կրօնական ամենայն գիտութիւնը. և ասկէ օրինակ մը իւրաքանչիւր մոմիային դադաղին մէջ կը գտնեն, ըստ հանգուցելոյն հարստութեանը աւելի կամ նուազ կատարեալ։ Գրեթէ բոլոր գիրքը հոգոյ անմահութեան վարդապետութեան վրայ է. բաց կան նաև մէջը տաղեր, աղօթքներ և թաղման և մեռելոց պաշտօնին նկատմամբ առանձինն ձևեր։ Նշանաւոր գրութիւններէն մէկն է Նուսիդեհալ կեանաց վրայինը. ասոր մէջէն կ'իմացուի հոգոյն երկնային անդնդոց այլ և այլ գաւառներուն մէջ ընելիք պանդխտութեանց բովանդակ ընթացքը։ Ուրիշ գրութիւններու մէջէն ալ կ'իմացուի թէ մեռեալը ինչպէս իրեն վը-

ճիւղը լսելէն առաջ Ոսիրիսի ատենին առջև ինքզինքը պիտի արդարացնէ և ինչպէս պիտի խոստովանի ըրածները։ Այս գրքէս այլ և այլ հատուկտիր մասեր կարդացուած են երկոտասաններորդ հարստութեան շէնքի մը վրայ. որով յայտնի կ'ըլլայ թէ մեռելոց համար եղած այսպիսի արարողութիւնները շատ հին են։

Քուրմերը կ'ըսէին թէ թոթ կամ Հերմէս Ա, Տրիսմեգիստոս կամ Եռամեծ, որ գերազոյն Աստուծոյն հրամանաւր շատ գրքեր գրեց, ինքը եղաւ նոյնպէս մարդկային և աշխարհային գիտութեան հետ նաև հանդերձեալ կենաց վրայօք եղած ծանօթութիւնները եգիպտացոց հաղորդողը։ Առաջին թոթն է, կ'ըսէին, երկնային Հերմէս, կամ իմացականութիւնն աստուածային՝ անձնաւորեալ։ Երկրորդ Հերմէսը, որ առաջնոյն նմանութիւնն էր, եգիպտոսի ամենայն առտնին ընկերական կրթութեանը պատճառ կը սեպուէր. ինքն էր եգիպտացոց ազգը կարգաւորողը և կրօնքնին հաստատողը, կրօնական պաշտամանց արարողութիւնները կանոնաւորողը, մարդկանց աստղաբաշխութիւն, թուաբանութիւն, երկրաչափութիւն ու չափուց և կշռոց գործածութիւն սորվեցնողը։ Նոյնպէս ինքը եղաւ, կ'ըսէին, մարդկանց լեզու, գրութիւն, գեղարուեստ բաշխողը, և վերջապէս ամենայն ինչ որ պատճառ է քաղաքականութեան։ Այս ամենայն գիտութիւնք քառասուն և երկու սրբազան գրքերու մէջ աւանդուած էին և անոնց մէջինը աւանդապահ քուրմերը պարտաւորեալ էին գիտնալ՝ ամբողջ և կամ մասամբ, ըստ օրինաց իրենց պաշտօնին և դասաւորութեան կարգին։

Ինչպէս Ոսիրիս՝ որ կը նշանակէր ոյժ և զօրութիւն, օրինակ էր թագաւորաց, այսպէս ալ թոթ կամ Հերմէս օրինակ էր քրմաց, և պաշտօնեայ ուսման և կրօնի։ Զանազան քրմաց ձեռքով եղած գիւտերն ամէնն ալ իրեն կ'ընծայուէին, որոնց ուսուցիչն և օրի-

նակն էր. վերջապէս, Հերմէս՝ ուսմունքն էր, ըստ մտաց եգիպտացոց, և քրմաց իմաստուն դասն էր։

Բայց եգիպտացիք հին ազգաց մէջ ի վերջան զամենայն երևելի են իրենց մեծագործութեամբը, որոնցմով լի է ինչուան այսօր Նեղոսի հովիտը։

Այս հրաշալի շէնքերը տեսնելով, որ միշտ կարգէ դուրս զարմացուցեր են ճանապարհորդները, խնդիր մը կը զարթնու մէկէն մեր մտաց մէջ, թէ ինչպէս արդեօք եգիպտացիք այսպիսի շէնքեր կառուցին։ Ոմանք կարծեցին թէ քուրմերը՝ որ շատ անգամ այս մեծամեծ աշխատութեանց գլուխ կը կենային, մեքենական գիւտեր գործածեցին, որուն գաղտնիքը թաղուած մընաց եգիպտոսի սրբարաններուն մէջ։ Այս կարծիքս որ ութ և տասներորդ դարուն մէջ առհասարակ ամենուն մտացը հաւանական կ'երևնար, հիմա գրեթէ ամենեւին ընդունելի չէ։ Արդէն Դիոդոր Սիկիլիացին յայտնապէս կ'ըսէ թէ եգիպտացիք մեքենայ չունէին. և հաւաստի է ըսածը, վասն զի ինչուան հիմա դանդաղ պնչափ շէնքերուն վրայ, ուր որ նկարուած է եգիպտացոց ամենայն զբաղմունքն և ճարտարութիւնը, ամենապարզ մեքենայի հետք մ'ալ տեսնուած չէ։

Եթէ եգիպտացիք մեքենայ ունենային, նշանը կ'երևար, կ'ըսէ Պ. Լըզրոն։ Ոսորդասենի ժամանակէն մնացած խորաքանդակի մը վրայ, որ մեծ քարի մը փոխադրութիւնը կը ներկայացնէ, քարը չուաններով կապուած է և բազմութիւն մարդկանց պարանին երկայնութեամբը շարուած կը քաշեն. ոմանք դոյլեր կը բերեն չուանները թրջելու և արուեստական ճամբան եղտելու համար, որուն վրայէն քարը կը քաշեն։ — Իրենց թւերուն ուժը ամենը մէկէն կը միացնէին, կ'ըսէ, երգով մը կամ կանոնաւոր զարնուածքով մը, անոր համար մէկ մը միշտ կ'ըլլար քարին վրայ։ Թէ որ 1000 հոգի բաւական չըլլար՝ 10,000 կը դնէին, կամ որչափ մարդ որ կ'ընային հաւա-

քել նոյն կիտին վրայ մի և նոյն գործողութեան համար. այսպէս, ըստ Պիւնիոսի, Հռամնէս 120,000 մարդ գործածած էր թէրէի կոթողներէն մէկը վեր կանգնելու համար, որով յայտնի կըլլայ թէ ամենեւին մեքենայ չունէին. իսկ ըստ Երոզոտոսի 100,000 հոգի աշխատած էին մեծ բուրգին շինութեանն համար: Ուրեմն ամենապարզ հնարքներով և շատ մարդ աշխատեցնելով, վիթխարի քարի կտորներ այնպիսի բարձր տեղուանք կը հանէին. և այս հնարքներու մէջ գլխաւորն էր զառ ՚ի վայր ճամբով վեր հանելը: Սիւներն ու գերանները քանի կը բարձրանային՝ հողով կը ծածկէին, և ըստ հարկին կ'երկնցընէին զառ ՚ի վայր ճամբան: Միանգամայն նոյն գիւտին մէկ ուրիշ կերպ գործադրութեամբ, այսինքն ոլորտապտոյտ զառ ՚ի վայրով, և միայն լծակի օգնութեամբ և բազմութեամբ մարդկանց կը կանգնէին կոթողները: Ահաւասիկ այս է խնդրոյս վրայ՝ որ այնչափ վեճ վերցուցած է, հիմակուան երեւելի անձանց կարծիքը. և գրեթէ այս մի և նոյն կարծիքս ունի նաև Երոզոտոս:

Եգիպտական արուեստն իրեն ո՛ր և իցէ գործքը միշտ հակայած և համեմատութեան մէջ մտածած է: Ճարտարապետութիւնն և քանդակագործութիւնը միշտ մեծ ու վսեմ էին և արձանները միշտ վիթխարի. ու եգիպտացի արձանագործին համար ամենէն ախորժելի ոճն էր սփինգսը. որ ինչպէս յայտնի է՝ մարդու գլուխ է՝ ծնրադիր և առջևի երկու ոտքերը երկնցուցած առիւծի մը մարմնոյն վրայ ագուցուած և որովհետև Եգիպտացւոյ ամենայն բանին մէջ առանձին խորհուրդ մը կամ ուսումնական մտածութիւն մը կայ կը սեպուի, ուստի կը կարծուի թէ այս արձանները խորհրդաբար կը նշանակէին Նեղոսի ողողմունքը՝ Առիւծ և Կոյս համաստեղութեանց տակ. բայց նաև ստոյգ է թէ սփինգսին ձևը սրբադրոշմ գրեւորն մէջ Տէր կը նշանակէր, որով ըսել է թէ թագաւորութեան նշան

մըն էր: Յայտնի է դարձեալ թէ բուրգերուն սփինգսը թուղմոսիս Դ թագաւորին մեծայաղթ կերպարանքն է:

Այսպիսի շէնքեր ու արձաններ անբաւ կային նաև Թերայիդի մէջ. կային նաև հսկայածե ամբարտակներ, որոնց մէջ շատ անուանի էր Մեմնոնի արձանը. և ասոր աւերակներէն քիչ հեռու գտնուեցան տասներութր ուրիշ ամբարտակներ. որոնց ամենէն պզտիկը քսան ոտք բարձրութիւն ունի:

Եգիպտացիք շատ մ'ալ բնական մեծութեամբ արձաններ ունէին որ Եւրոպայի այլ և այլ թանգարաններուն մէջ կը գտնուին ու կը զարմացնեն ըզտեսողս: Երկոտասներորդ դարու Ապտալլադին անունով արաբացի հեղինակ մը կ'ըսէ, թէ այս արձաններուն կերպարանաց գեղեցկութեանն և համեմատութեանց ճշգրտութեանը մէջ մարդկային ամենագերազանց արուեստ կը տեսնուի, և ինչ կատարելութիւն որ կրնայ ընդունիլ քարի պէս նիւթ մը. միայն կը պակսի, կ'ըսէ, մարմնոյ և մկանանց նմանութիւնը. «Երկու երես առ երես դարձած առիւծներ տեսայ կ'ըսէ, քիչ մը հեռուէն որոնց տեսքը՝ սարսափելի էր»:

Եգիպտացւոյ այս արձանական ձեռագործներուն մէջ պէտք չէ մոռնալ նաև շատ մ'ալ գեղեցիկ ու կատարեալ արուեստով խորաքանդակներ, որոնց ընթերցումն անշուշտ մեծ լոյս պիտի ըլլայ Եգիպտացւոյ պատմութեանը որ դեռ շատ անորոշ է:

Իսկ Եգիպտացւոյ նկարչութեանը քիչ յիշատակ մնացած է. քանի մը առանձնականաց տներու աւերակաց մէջ և Պէնի-Հասսանի գերեզմանական անձաներուն մէջ գտնուած տեսարաններէն կ'երևնայ թէ գիտէին նըկարչութեան արուեստին մեծ բարակութիւն և զարմանալի գեղեցկութիւն մը տալ:

Հիւկսոսներուն հալածուելէն անմիջապէս ետքը Եգիպտացւոյ ճարտարապետութիւնն իր վերջին կատարելութեանն հասաւ, որ է Թուղմոսիսներուն

և Հռամսէսներուն միջոցը . այն ատեն ամենայն ինչ մեծ և վսեմ է , միանգամայն չքեղ և կատարեալ : Եգիպտական հանճարը բորբոքեցաւ այն յիշատակի արժանի դիպուածին վրայ , այսինքն օտարները վռնտելէն և երկիրն ազատելէն վերջը , և ամենայն հարստութիւնը թերայիդի հրաշալի շէնքերուն վրայ թափեց , որոնց աւերակները կը զարմացնեն ճանապարհորդները : Այս թերական շէնքերուն էն նշանաւորները միանգամայն թէ տաճար և թէ պալատ էին և Նեղոսի գետափանց վրայ կանգնուած էին : Քառնաքայ և Լուքսորի մեծագործ շէնքերը գետոյն աջ կողմն են . իսկ ձախ կողմն կ'իյնան Կուռնակ , Ռամէսէոն և Մէտինէ-Ապու ըսուած այլ և այլ խումբ շէնքերը :

Անկարելի է գաղափար մը տալ այն սիւներու հրաշալի դահլճին վրայ որ Քառնաքայ դահլճ կը կոչուի : Աշտարակաց անտառ մը երևակայեցէք , կ'ըսէ Պ . Ամբէր . ենթադրեցէք 134 վանտոմայ սեան մեծութեանն հաւասար մեծամեծ սիւներ , որոնց էն բարձրերը 23 մեգր բարձրութիւն և 3 ու կէս մեգր տրամագիծ ունին , և վրանին լեցուն խորաքանդակներ և սրբադրոշմ գրութիւններ կան : Խոյակներուն չրջապատն է 21 մեգր . դահլճին երկայնութիւնն է 103 մեգր , իսկ լայնութիւնը 50 : Դահլճը բոլոր չորս կողմանէ գոց էր , և լոյս տալու համար շինուած պատուհաններէն մէկն ալ դեռ ինչուան հիմա կ'երևայ : Անշուշտ իրենց դամբանականներուն և հանգիսական ժողովքներն ընելու որոշեալ տեղն էր , և ոչ թէ տաճար : Քառնաքայ այս մեծ դահլճը Հռամսէս Սեսոսորի ատեն լմնցաւ , բայց գրեթէ ամբողջ իր հօրը Սեթոսի ատեն շինուած էր , որուն քա-

ջութիւններն որմերուն վրայ կ'երևայ և արդարեւ դիւցազնեղութիւն մը կը ձևացնէ :

Դահլճին մօտերն էր թուդմոսիւին պալատը , և այս պալատին մէկ անկիւնը հռչակաւոր պղտի սենեակ մը կար , սենեակ Քառնաքայ անուամբ , որ Բարիզ փոխադրուած է , ուր ամէն ուզող կրնայ տեսնալ : Շատ յարգի կը սեպուի այս շէնքս վրան եղած թաղաւորաց շարքին համար , որ ութւտասներորդ հարստութենէն առաջ են , և անանկ ժամանակի մը կը վերաբերին՝ ուսկից գրեթէ բնաւ պատմական յիշատակարան մնացած չէ : Քառնաքայ աւերակաց հարաւային արեւմտեան անկիւնէն սփինքսի ճամբայ մը կը սկսի , որ ատենօք կ'երթար կը միանար Լուքսորի պալատին հետ . և այսպէս երկու կարգ խորհրդաւոր նշաններով կը միանային այս երկու հոյակապ պալատները , որոնց նմանը դեռ Եւրոպա տեսած չէ :

Լուքսոր արաբերէն պալատ կը նշանակէ , և Քառնաքայ պէս խառնուրդ մըն է այլ և այլ դարուց շինուածոց : Ամենէն հին մասը Ամենոփիս Գ շինած է ութւտասներորդ հարստութեան մէջ , զոր Յոյնք Մեմնոն կ'անուանեն : Լուքսորի հիւսիսային կողմէն սիւներու սրահ մը դէպ 'ի ուրիշ պալատ մը կը հանէ , զոր մեծն Հռամսէս շինած է , և դեռ հիմա ևս 2500 մեգր մակերևոյթ երկրի բռնած է . այս պալատին առջև եղած դուռնին մէջ կանգնել տուած էր Հռամսէս այն երկու կոթողներն , որոնցմէ մէկը հիմա Բարիզու հրապարակներէն մէկուն զարդն է :

Հետեւեալն յաջորդ բռնով :